ئاكاری چاكە؛ ویستێک لە خۆناسكردن و خرۆشاندنی هێزی ناوەكیی

ڕەوشتگەرایی لە ڕوانگەی ئەرستۆ و نیتشەوە

هەندرێن
(سوێد)

دەروازەیەک

چەمكی «Arete» ، هەرچەندە بە كوردیكردنی ئاسان نییە، لێ دەكرێ ئاكاری چاكە و باڵا (فەزیلە) واتایەک بەو چەمكە بگەیەنن. ئەمـــڕۆ ئەو چەمكە لە بواری ئێتیک/ ڕەوشتناسیدا وەک جاران بەكار ناهێنرێت، لێ كاتێک كە باس دێتە سەر فەلسەفەی گریگی كۆن، وەک دەربڕینێكی كـۆن یان ڕەهەندێكی فـەلسـەفی، بەكـار دەهێنرێت. لە بۆیە ئەمڕۆ زۆر كەس پێیـان وایە ئاكاری چاكە، بە واتایەكەی خۆی، لە كۆمەڵگای نوێباودا بەهایە ڕەسەنەكەی لەدەستداوە، كەچی لە كۆمەڵگا و ڕۆژگاری ڕابردوودا بەهای خۆی هەبوو.

شایەنی باسە ئەوەندەی من بزانم، لە زمانی كوردیدا، بەشێوەیەكی گشتی، دەستەواژەی «مۆراڵ/ ئەخلاق» و «ئێـتیک/ بەرپرسیـارییـەكی هەڵبژێردراو» بە یەک واتا بەكـاردەهێنرێت یان جیـاوازی لە نێـوانیـاندا ناكـرێ، هاوكـاتیش لە كـۆمـەڵگای كـوردسـتـاندا، كە لەلایەک بەهۆی پێكهاتەی خێڵ سالارییەكەی بەگشتی، لەلایەكی دیكەشەوە بە تـایبەتیش، بەهۆی ئەو شاڵاوە تەكنۆلۆژییە ڕووكەشەی كە ئەمڕۆ ناخی كوردی داگیـركـردووە، بۆیە لەهەموو بۆنەیەكەوە لەبواری سیاسی و كۆمـەڵایەتییـەوە بگرە تا دەگـاتە بواری ڕۆشنبـیریی، هەمیـشە گوێمان لە پەیڤی ئەخـلاق دەبێ. هۆكــردی بەســەر زارەكی بوونی دەستەواژەی ئەخلاق واتای هەبوونی تەنگژەیەک لە خودی تەنگژەدا ڕادەگەیەنێ. بە واتایەكی دیكە، مرۆڤە سیاسی و ڕۆشنبیـرییەكانی كورد بەگشتی، بێ بەرپرسیـارانە لە بەكارهێنانی دەستەواژەی ئەخلاقدا زارقەڵەباڵغن، كەچی ئاخێـوەری كـوردی، وێڕای تێكەڵاوكـردنی «ئێـتـیک» و

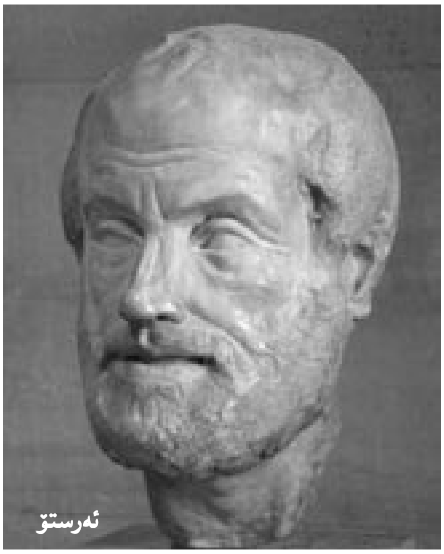
ئەرستۆ

«ئەخلاق»، خاوەنی پێناسە و پێوانەیەکی دیاریکراو یان ڕاڤەیەکی پوخت نییە بۆ ئەخلاق. هەربۆیە لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا، بەهۆی ئەو هەڵتەکانە کۆمەڵایەتی و سیاسییەی کە کوردستانی گەمارۆداوە، واتای ئەخلاق لە ژیانی کوردیدا، وەک وێناندنێکی پێشمەرجی نەگۆڕە، تەنیا دەمامکێکە بۆ چەواشەکاریی و دەستخەڕۆدانی هەستی کۆمەڵگا. بەهەمە حاڵ.

هەڵبەتە، لە بواری فەلسەفیدا ئەو دوو دەستەواژەیە واتا و پێناسەیان جودایە. «ئێتیک»، وشەیەکی گریکییە، لە وشەی «ئێتۆس»ەوە هاتووە، کە واتای بەگشتی دابونەریتەوە دەگەیەنێ. کەچی ئێتیک لە ئاستی فەلسەفەدا لە دیاردە مۆراڵییەکان دەکۆڵێتەوە.

فەلسەفەی نوێباو هەوڵدەدا لە کۆی ئەو پێناسە جودایانەی کە لەسەر دەستەواژەی ئێتیک کراون، پێناسەیەک بۆ ئەوە بدۆزێتەوە کە دانانی بنەمایەک بۆ پێوانەکردنی ئەخلاقی چ واتایەکی هەیە. بەکورتی لە جیهانی فەلسەفەدا، بە تایبەتیش لەبواری ئێتیکی میتافیزیکدا پێناسەکردنی ئێتیک باسێکی بەربڵاو و فرە ڕەهەندە. لێ دەکرێ بەواتایەکی ئاسان بێژین، کە ئێتیک چەشنە شێوازێکە کە مرۆڤ چۆن لەژیان و بەرپرسیاریەتی تاکەکەسیی، جڤاکی و نەتەوایەتی تێبگات. واتا ئێتیک بەرپرسیارێتییەکە کە کۆمەڵگا پێکڤە بە ئاگایی خۆیان لەسەری پێکدێن کە چۆن ڕەفتار و کردار بکەن. ئەمەش وەک مۆراڵ، مەرج و ئەرکێکی سەپێنراوی کتومت یان نەگۆڕ نییە، بەڵکو ڕامانێکی فەلسەفییە لەژیان و جیهاندا.

کەچی مۆراڵ زیاتر ئەرک یان نەریتێکی هاوبەشە، کە بە گوێرەی ڕەوشی کۆمەڵایەتی، دابونەریت، دەروونی و ئایینی کۆمەڵگایەک دەبێتە دیاردەیەکی گشتی و دەسەپێنرێ. بە واتایەکی تر، مۆراڵ، ئەخلاق بریتییە لەوەی کە کۆمەڵگا و تاکەکەسەکان چ کار و ڕەفتارێک بە هەڵە و ڕاستە دەبینن، کە ئەمەش لەنێوان کۆی کۆمەڵگادا لەسەری پێکهاتوون، هاوکاتیش دەکرێ تاکەکەسێک هەڵگری مۆراڵ بێت. کەواتە مۆراڵ مەرجێکە لە نائاگایی کۆی کۆمەڵگایەکدا، هەروەک کۆمەڵگای کوردی، ئیش دەکا و بڕیاری ڕاستی و هەڵەیی بەسەر کار و ڕەفتارەکانی خەڵکدا دەدا.

لێرەدا دەتوانین بێژین، کە چەندان جۆری «ئەرێتا»، ئاکاری چاکە هەیە، بۆیە لەسەردەمە جودایەکاندا پێناسە و تایبەتمەندی هەمەجۆر بۆ خەسڵەتی ئاکاری چاکە دانراوە. لەکن پلاتۆ و ئەرستۆدا تێگەیشتنێکی هاوڕا هەیە،کە ئەو چەشنە ئاکار چاکە جودایانە لێکدەترێنجرێن و واتایەک دەبەخش و هەریەکە و یەکتر تەواو دەکەن، بەم جۆرە هاوئاهەنگی ئەو بەهایانەی ئاکار چاکی یەکاتییەکی گەردوونی پێکدەهێنن کە لەوێدا جارێکی دیکە ژیانێکی باش و لەبار خۆی بەرجەستە دەکاتەوە، کەچی لە هەمبەر دیدی پلاتۆ و ئەرستۆدا نیتشە لەجیهانی زانستی نوێباودا بە میتۆدە سەرەڕۆیەکانییەوە جەختی لەسەر خاڵێکی نەگۆڕ دەکردەوە. هەڵبەتە نیتشە ڕەخنەی لەو بیرۆکە مرۆڤگەراییانە دەگرت،چونکە نیتشە پێی وابوو، کە ئەخلاقی مەسیحییەت هۆکردێکی سەرەکییە بۆ ئەو بیرۆکە ئیدیالەی کە بە دژی ژیانە، یان بە دژی ویستی بەرزە مرۆڤە.

کەچی لە ڕۆژگاری ئەمڕۆماندا لە بری ئەو ئاکار چاکەیەی کە ئاماژەمان پێکردن تەرزە وێنەیەکی دیکەی ئاکاری باڵا و چاک هەیە، واتا ئاکاری «سەرووی من». مەبەست لەوەش، واتا چەشنی ئەو «دەسەڵاتە باڵا»یەی کە کانت باسی لێوە دەکرد، دەسەڵاتێکی داڕێژراو هەیە کە وەک مەرجێکی ناوەکییانەی مرۆڤ، یان وەک ئاگاییەکی خودییانە، خۆی ڕەپێش دەکا و دەردەبڕێ.ئەو مەرجە ناوەکییەش، بەواتای ئەرستۆ، مەبەستی ئەوە نییە کە سەرکەوتنێک یان ژیانێکی هاوبەشی چاک بۆ تاکەکەسەکان دابهێنێ، بەڵکو ئەو مەرجە ناوەکییە دەخوازێ ڕێکخستنێکی ناوەکی و دەرەکی دروست بکا.

هەر چۆنێک بێت، لەو وتارەدا هەوڵ دەدەم لە دیدی کتێبەکەی ئەرستۆ، «ئێتیکی نیخۆماتکیک»ەوە دەستەواژەی «ئەرێتا / ئاکار بەرزی، چاکە» لەخوێندنەوەیەکی چڕدا بخەمەڕوو. دوای ئەمەش، لە روانگەی کتێبەکەی نیتشە، «ڕەچەڵەکی ئەخلاق ئەرکۆلۆژیای مۆراڵ»ەوە چەمکێک لە ژیانێکی بێگەرد، زاهیدی نموونەیی شرۆڤە بکەم.

لێ، لێرەوە دەخوازم ئەوە بە یادی خوێنەر بهێنمەوە، کە بەندە پێشتر لەدوو وتاری جودادا بەشێک لە روانگەی پلاتۆ و ئەرستۆی سەبارەت بە تیۆری دەوڵەت و ئەرکی دەوڵەت لە پەروەردەکردنی هاووڵاتیان لەژێر ناونیشانی «مرۆڤ/ فەلسەفە ئاژەڵێکی سیاسییە» و «ئەرکی حوکمڕان بەرهەمهێنانی هاووڵاتییەکی ویستگەرا و بەختەوەرە» بەسەر کردۆتەوە، کە یەکەمیان لەژمارە چواری «سەردەمی ڕەخنە»، لە هاوینی ٢٠٠٦ بڵاوکرایەوە و دووەمیشیان لە ڕۆژنامەی «ڕۆژهەڵات» هەر لە هاوینی ٢٠٠٦ بڵاوکرایەوە. کەواتە دەکرێ ئەم وتارەش بەشێکی، وەک دیوێکی دیکە، لە جیهانی ئەرستۆ بخوێنرێتەوە، هاوکاتیش ئەو بەشە نوێیە، واتا ئامادەیی نیتشە، کە لەم وتارەدا دەیخەمەڕوو، دەکرێ وەک بەراوردکارییەک لەنێوان روانگەکانی ئەرستۆ و نیتشە، کە لە دوو ڕۆژگاری جودا ژیاون و خاوەن دوو روانگەی جوداشن، سەیر بکرێت. هەر بۆیە من لەم وتارەدا لەسەر ئەو پرسیارانە دەپەیڤم کە ئەم وتارە گەرەکییەتی. کەواتە لەم وتارەدا خۆم لەو تیۆرییە جڤاکی، سیاسییانەی کە لەهەردوو کتێبی ئەو دوو فەیلەسووفە گرنگەدا ئامادەن بەدووردەگرم.

ئاکاری چاکە لە بەختەوەرییەکی هاوبەشدایە

تێڕوانینییەکانی پلاتۆ لە گۆشەنیگای یەکایەتییەکی نێوان ژیان، ئێتیک (بەرپرسیارییەتی) و سیاسەتەوە سەرچاوەی هەڵگرتووە. پاشان قوتابییەکەی، ئەرستۆ ئەو بونیاتی یەکایەتییە؛ ئاکاری چاکەیە لە پلاتۆوە وەردەگرێ. لێ پێویست بەوە ناکا مرۆڤ فێری ئەوە بکا کە چۆن لەژیاندا سەرکەوتوو بێت، چونکە ئەرکی ئێتیکی هەر تەنیا ئەوە نییە کە مرۆڤەکان فێر بکا چۆن بنە مرۆڤی ئاکار چاک، بەڵکو پێویستە بۆ کردەوەی چاکە هانیانبدرێن.

لە بۆیە ئەو پرسیارگەلەی کە ئێتیک یان «ئەرێتا، ئاکاری چاکە ئاراستەی دەکا، ئەوەیە: چۆن لە ژیانماندا بژین؟ چتۆ ئارمانجێکمان هەبێ، یان ئاخۆ ئێمە، وەک مرۆڤ، لە ژیانماندا کام چەشنە پرینسیپێکی ڕەوشتیی بکەینە کۆڵەکەی ڕەفتار و کردەوەکانمان؟ دیدی ڕەوشتناسیی ئەرستۆ لە جڤاتێکی نموونەیی وەک گریکی کۆنینە وێناندنێکی پڕ بەهایە، یان ڕەنگدانەوەی ئەو جڤاکە بوو. بەلای ئەرستۆوە، هەروەک بۆ هەموو هزرڤانەکانی دیکەی گریکییەوە، کاری چاکە واتای سەرکەوتنێکی بەختەوەری دەگەیاند. لەکن ئەرستۆ ئەوەی کە دانسقەیی گەوهەری مرۆڤ پێکدەهێنێ و لە بوونەوەرەکانی دیکەی جودا دەکاتەوە، سەرکەوتنێکی بە ڕاستییە. کەواتە ئەوەی مرۆڤ لە بوونەوەرەکانی دیکە جودا دەکاتەوە بریتییە لە «لۆگۆس»، ئاوەز، ئاخاوتن، هزرین. سەرکەوتنێکی بەڕاستیش، لەکن ئەو، بریتییە لە فراژانێکی هاوئاهەنگیانەی مرۆڤ، چونکە بەلای ئەرستۆوە مرۆڤ بۆ سەرکەوتن هەڵبژێردراوە. کەواتە بە واتای ئەرستۆ سەرکەوتن «بەشێوەیەکی ڕاشکاوانە شتێکی پوختە و سەربەخۆیە. هاوکاتیش سەرکەوتن ئامانجی کردەوەکانمانە». (١) ئێتیکی ئەرستۆ بە مەبەست دارێژراوە. لێرەدا مەبەست واتای کردە و مرۆڤایەتی دەگەیەنێ، چونکە ئامانجی مرۆڤ سەرکەوتنە لە ژیانەکەیدا. وێڕای ئەمەش سوود وەرگرتن لە خاوەندارییەتی ئامرازێکە بۆ ئەوەی مەبەست بپێکی، بۆیە ئەرکی مرۆڤ چالاکییە. هەموو چالاکییەکانی مرۆڤ ئەگەر باش بن یان خراپ ئاوەزگەراین. ئەوکاتە ئاکارەکانی مرۆڤ دەخەملێ کە چالاکییەکانی فەراهەم بوون. سروشتی شتەکان لە مەبەستە سروشتەکانیاندایە. بۆ نموونە، خودی چاو چییە، کە ئێمە ناتوانین روونی بکەینەوە، بەڵکو دەبێ بگەڕێینەوە بۆ بینین، واتا ئەرکەکەی یان مەبەستەکەی تێبگەین. بەواتایەکی تر، دەبێ بۆ «شێوە»، بیرۆکە و گەوهەرەکەی بگەڕێینەوە. ئەو بیرۆکەیە بە بینایییەوە گرێدراوە، کە شتەکان چێ دەکەن. لە بۆیە بینایی پێویستی بە رووناکییە. رووناکی لە هەتاو، رووناکی لە چاوەوە دێت. چاویش بۆ ئەوەی ببینێ پێویستی بە هەتاو هەیە. لەو دیدەوە ئێمە ئەوکاتە مرۆڤایەتی خۆمان بەرجەستە دەکەینەوە کە بێ وچان بەدوای کردە ئاوەزگەراییەکاندا تێبکۆشین.

کەواتە جیهانبینی ئەرستۆ بریتییە لە «Eidos». مەبەست لەو چەمکە «ئێیدۆس» واتا شێوە (فۆرم) و

ئامانج یان مەبەست. هۆکارەکانی ئامانج عەودالّی ئەوەیە کە زەمینەی توانایی بۆ نوێکردنەوە خۆش بکا. ئەرستۆ لەسەر ئەوە مکورە کە هەموو زانستێک ئامانجێکی هەیە، بۆنموونە، بە واتای ئەرستۆ «هونەری پزیشکی ئامانجی تەندروستییە» هەندێک ئامانج وەک ئامرازێک بۆ شتێکی دیکە چاکەن، بۆ نموونە، پارە. هەروا دەکرێ مەبەست لە خودی خۆیدا چاک بێ. (٢) سەرکەوتن یان ژیانێکی چاک ئەوەیە کاکڵەی مەبەستی ئەرستۆ، بەڵام دەکرێ بپرسین ئەو سەرکەوتنە یان ژیانە چاکەیە چییە؟ لێرەدا ئەرستۆ بەم جۆرە وەرامان دەداتەوە: «... هەرکەسێک کە شتێک دەئافرێنێ، بۆ مەبەستێک ئەوە دەکا»، یان هەر کەسێک کە شتێک دەکا، کە دەکرێ بکرێ. بەڵێ، سەبارەت بەوە با گوێ لەو کۆپلەی «ئاگاتۆن» بگرین: «شتێک کە هەر خوا بێبەشی کرد: کە کردەیەکی نەکردە تەنیا یەکجاری کرد». (٣)

کەواتە پایەی بەرزی مرۆڤ لەوەدایە کە قسە دەکا و دەتوانی باشە و خراپە لێک جودا بکاتەوە، بە تایبەتمەندییەکی ڕەوشتییانە بژی.

مرۆڤ لە بەراییدا مەیلی لەگەڵ خۆی هەڵگرتووە، وەک ترس و ڕق. لێ مرۆڤ لە ڕێگای فێربوونەوە سەرکەوتن و بەختەوەری دەستەبەر دەکا. ئەمەش پێوەندی بە ویستی مرۆڤەوە هەیە، چونکە لەواقیعدا شتێک نییە بەناوی ئاکاری باڵا و چاک، ئەوە لەگەڵ بوونە نەریتدا دروست دەبێ. مرۆڤ ئەو کاتە دادپەروەر دەبێ کە لەهەموو ئازارێک ڕزگاری بوو. مرۆڤ ئەوکاتە دڵی خۆش دەبێ کە کردەیەکی دادپەروەرانە ئەنجام بدا، ئەو چەشنە نەریتەش لەویستەوە سەرچاوە هەڵدەگرێ؛ واتا ئەوە ویستە کە مرۆڤ دەکاتە مرۆڤێکی دادپەروەر، لە هەمان کاتیشدا ئەوە ویستە کە وا دەکا مرۆڤ بە کردەی دادپەروەرانە بەختەوەر بێ. مرۆڤە بێ ویستەکان نە دەتوانن دادپەروەر بن و نە کردەی دادپەروەرانەش ئەنجام بدەن، چونکە ویستیان نییە. کەواتە لە ڕوانگەی ئەرستۆوە، ئاکار چاکە ویستگەراییە. لەکن ئەرستۆ ویست تەنیا واتای ویستی ئەنجامدانی کردە ناگەیەنێ، چونکە «هۆی کردەیەک بڕیارێکە یان نیازێکە، شتێکی بەڵگەنەویستە، نەک کۆتایی، لە کاتێکدا بڕیاری کردەیەک بە لەبەرچاوگرتنی ئامانجێکی دیاریکراو ڕەنگدانەوەی مەیل و لێکدانەوەیە». (٤) ئەمەش کە هەوڵدان نییە بۆ کردەیەکی ماددیانە.

نیتشه

ئەرستۆ، وەک پرسێکی ئێتیکی، لە بەشی هەشت و بەشی نۆهەمی کتێبەکەی «ئێتیکی نیخۆماتیک»، باس لە هاوڕێیایەتی دەکا. لەکن ئەرستۆ هاوڕێیایەتی یەکێک بوو لە پرسی «ئەرێتا»، ئاکار چاکی کە دەستنیشانی کرد، بەڵام ئەو هاوڕێیایەتی لەو جۆرە پێوەندییە هەستەکییە جودا دەکردەوە کە ئەمڕۆ ئێمە بیری لێدەکەینەوە. بەلای ئەرستۆوە هاوڕێیایەتی تێگەیشتنێکی هاوبەشانە دەگەیەنێ، کە چ شتێک چاکە و بەهای ئەوەی هەیە هەوڵی بۆ بدەین. ئەو شتەش لای ئەو مەرجەکانی ژیانی جڤاکی بوو، هەروا جۆرە تێگەیشتنێک کە لە بەرپرسیاریەتی پێکڤەیی فەراهەم دەبێ یان دەخەملێ. لە دیدی ئەرستۆوە هاوڕێیایەتی بەر لە قانوونە، واتا هاوڕێیایەتی پێش مەرجێکە بۆ قانوون، نەک بەپێچەوانەوە، چونکە لەکن ئەرستۆ هاوڕێیایەتی مەرجێکی پێویستە بۆ ئاکاری چاکە. خودی هاوڕێیایەتی لەباڵاترین شێوەکەیدا لەنێوان تاکەکەسێکی ئازاد و نائازادەوە لە ئاکاری چاکەدایە و ئەوان پێکڤە سوود بە یەکتر دەبەخشن. ئەو تەرزە هاوڕێیایەتییەش وەک ئەو هاوڕێیاتییە نییە کە دوو بازرگان لەسەر بنەمای سوودی بازرگانی دروستی دەکەن یان هەیانە. لێ لە کن ئەرستۆ هاوڕێیایەتییەکی چاک و باڵا بریتییە لە «پێکڤەیی، هاوکاتیش وەک چۆن مرۆ ڕەفتار لەگەڵ خۆی دەکا بە هەمان شێوەش مامەڵە لەگەڵ هاوڕێیەکەی خۆی دەکا... لە بۆیە بۆ ئەوەی بەختەوەر بیت، کەواتە مرۆ پێویستی بە هاوڕێی چاک هەیە». (٥)

وەک لەبەراییدا ئاماژەمان پێکرد کە یەکێک لەو خاڵە سەرەکیانەی کە ئەرستۆ لە کتێبی «ئێتیک»دا جەختی لەسەر دەکاتەوە، چەمکی «ئەرێتا / ئاکاری چاکە» یان خودی بەهای باشەیە وەک خۆی.

لەو ڕوانگەیەوە دەکرێ بپرسین: ئاخۆ کامە پێوەندیی لەنێوان مرۆڤگەلدا مایەی تێگەیشتن و درککردنە؟ بەرسڤی ئەرستۆ بۆ ئەو پرسیارە ئاوەز و کردارە. وەک دەزانین ئەوەی کە لەکن گریکییەکانی بەرێ، بە تایبەتیش لەکن پلاتۆ گرنگ بوو، کردەی سەیر کردن و گوێگرتن بوو کە واتای هەقیقەتی دەگەیاند. لە دیدی پلاتۆوە سەیر کردن و گوێگرتن وەک درککردنە کە ئەوەش دواجار زانین دەستەبەر دەکا. ویستی زانینیش واتای بەرزکردنەوەی ئاستی خودی مرۆڤ دەگەیەنێ. بەلای پلاتۆوە، بالاترین زانین بیرۆکەیەکی باشە، بەبێ ئەو بیرۆکە باشە هەموو شتێک جۆرێکە لە ئاستەنگ. هاوکاتیش ئەرستۆ پێی وایە، کە ئێمە هەر لە سروشتەوە هەڵگری غەریزەی ئاکاری چاکەین، لێ بۆ ئەوەی ئەوە بەرەو کردەیەکی هاوئاهەنگی شکۆمەندانە پەلوپۆ بهاوێژێ، ئەو غەریزەیە پێویستی بە فرچکدان، قانوونی باش و نەریتی بالا هەیە. ئاکاری چاکە، بۆ ئەرستۆ، شێوەیەکی هارمۆنیکراو بوو. هەر بۆیە لای ئەرستۆ، ئازایەتی دەکەوێتە نێوان ترسنۆکیی و دەبەنگایەتی، بەخشندەییەکی ڕاستەقینە دەکەوێتە نێوان قرچۆکی و دەست بلاویدا. وەلێ ئەرستۆ زیاتر جەخت لەسەر دابونەریتی ئازادی ناوەکییانەی مرۆڤ دەکاتەوە. کەواتە شێوەیەکی هارمۆنی وەک خەسڵەتێک بۆ مرۆڤ، بریتی نییە لە ٤، بەڵکوبریتییە لە ٦. ١٠ دابەش ٦ یەکسانە بە ٦ دابەش ٢.

ئەرستۆ لە کتێبی دووەمی «ئێتیکی نیخۆماتیک»کەیدا بە چەندان واتای جودا «Ethos» بەکاردەهێنێ. وەک ئاکارێکی چاکەی ئەخلاقی «Ethos». «ئێتۆس»، واتا ئەزموونی کەڵەکەکراو، یان خەملیو، بە جۆرێک بەکاردەهێنرێ کە وەک شتێکی سروشتی وەرناچەرخێ. «Arete»ش شێوازێکە لەکردەی ژیان. ئەو شێوازە دەبێ ڕێزی بۆ دەوروبەرەکەی هەبێت. ئەمەش پەیوەستە بەوەی کە مرۆ دەبێ چی بکات و چۆن بژیت. مرۆڤایەتییەکی چاکەخواز، بەندە بە کردەی مرۆڤەوە. کەواتە ئێمە دەبێ بە شکۆمەندی بژین. هاوکاتیش کاکڵەی ئاکاری چاکە، واتای کاری چاکە و ڕێزگرتن لە خەڵک بەرجەستە دەکاتەوە.

هەموو مرۆڤێک دەتوانێ فێربێ، بەبێ ئەوەی کۆسپێک بۆ ژیانی خۆی دروست بکا. لێ مرۆ دەتوانێ لەسەر کردەی باشە شت بزانێ، بێ ئەوەش خۆی فێر بکا. لێرەوە، بەدیدی ئەرستۆ، زانینێکی ئێتیکی واتای دەست بەسەرداگرتن بەرجەستە دەکاتەوە. ئەمەش پەیوەستە بە ئەزموونی ژیانی مرۆڤەوە. لەکن ئەرستۆ ئەوەی کە کاریگەریی لەسەر کردارەکانماندا دادەنێ سەرەتاکەیە. «بۆیە گەنجێک کەسێکی شیاو نییە کە سەبارەت بە هونەری کۆمەڵگا گوێی لێ بگرین. گەنج ئەزموونی لەسەر کردار نییە کە مرۆڤ لە ژیاندا دەستەبەری دەکا...لەو ڕوانگەیەوە کردار ئامانجێکی هەیە. واتا ئێمە کە کردارێک ئەنجام دەدەین دەخوازین بۆ خۆمان شتێک فەراهەم بکەین. وێڕای ئەمەش لەسەر بنەمای ئەوەوە هەموو کەسانی دیکە تێدەکۆشن. ئەگەر ئێمە لەسەر بنەمای ئامانجێکی دیکە هەموو شتێک هەڵبژێرین، کە ئەمەش شتێکی بەڵگەنەویستە...».(٦)

دیارە ئێمە لە ڕێگای پیادەکردنی کردەوەیەکەوە ئاکاری چاکە فێردەبین، هەروەک بە هەمان شێواز جۆرەکانی دیکەی زانایی دەستەبەر دەکەین. هاوکاتیش ئاکارێکی چاکی ڕۆشنبیرییانە بنەڕەتیترین کاری فێرکردنە، کە بتوانێ جێگەی سەرهەڵدان و گەشەکردن بنوێنێ، چونکە بەدیدی ئەرستۆ، ئەم ئەرکە ئەزموون و کاتێکی پێشمەرجی گەرەکە. ئاکارێکی چاکەی ئەخلاقیش بەهۆی ڕاهاتن و دەقپێگرتنەوە دەمێنێتەوە، چونکە «هیچ شتێک لە سروشتیدا بەیەک شێوە نییە وا خۆی بگونجێنێ کە بەشێوەیەکی دیکە خۆی بنوێنێ. بەم جۆرە بۆ نموونە بەردێک، کە لە سروشتیدا بکەوێتە خوارەوە، وا ڕانەهاتووە کە بەرەو سەرەوە بەرببێتەوە...». (٧) هەڵبژاردنی شێوە ژیانێکی هارمۆنی، جۆرە دۆخێکی هاوئاهەنگ لە ژیاندا، بەلای ئەرستۆوە، واتای خۆناسین و بوون بە یەکایەتییەک دەگەیەنێ. لەو ڕوانگەیەوە ئەرستۆ دەبێژێ کە مرۆڤ تاکە بوونەوەرێکە کە دەتوانێ خۆی نوێ بکاتەوە؛ واتا لەئێستادا ئامادە بێ.

نیتشە و ئێتیکی هیچگەرایی

وێنەی نیتشە وەک ڕەخنەگرێکی سەرسەخت و بوێر لە جیهانبینی مەسیحییەت، سەرشاری هزری ئەو پێکدێنێ. ئەو وێنەیە وێنەی پیاوێکە کە ڕاشکاوانە دژی

هەموو چەشنە ئەخلاقگەراییەکە، جا لەکن نیتشە ئەو ئەخلاقگەراییە هەر چەشنە ئەخلاقێک بێ، بەمجۆرە تا ئێرە ئەو خاڵانەی کە لەسەرێ ئاماژەمان پێکردن بریتی بوون لە جیاوازییە زەقەکانی نیتشە کە لەنێوان «ئەخلاقی سەروەر» و «ئەخلاقی کۆیلە»دا دەیبینی. ئەوە ئازارکێش، کۆیلە، چەوساوەکانن کە بەهایە ئەخلاقییەکانی دیکە بە ئەخلاقی دەکەن. ئەو تایبەتمەندیانە هەموویان بنەما بۆ ژیانێکی وا خۆش دەکەن کە کۆیلەکان بێدار ببنەوە. ئەخلاقی کۆیلەیی تەنیا هەست بەدژایەتییەکانی نێوان «باش» و «خراپ» دەکا، بەڵام خراپ دەبێتە بەهێزترینیان. لەڕوانگەی ئەخلاقی سەروەر یان باڵادەستەوە «بەدی و خراپی» لای ئەخلاقی کۆیلە دەبێتە ئەخلاقێکی نموونەیی. بێدەسەڵات دەبێتە «باشە»، ترسنۆکیش دەبێتە «خۆ بەکەم گری». کۆیلە ڕقی لە دوژمنەکەی نییە، بەڵکو ڕقی لە«ناڕاستی»، «بێ خوایی»یە.

نیتشە دژی ئەخلاقی لەرزۆکە، چونکە بەلای ئەوەوە ئەخلاق بوار بۆ «ژیانێکی پاکیزەیی» خۆش دەکا. هەربۆیە بەلای نیتشەوە، زانسی نوێباو میراتگرێکی ئەو ژیانە ئایدیالییە پاکیزەیەیە، چونکە زانستیش بڕوای بە هەقیقەت هەیە، بۆیە لەکن نیتشە بڕوایەکی کتومت بە هەقیقەت کێشەیەکی گەورەی زانستە. هاوکاتیش فەیلەسووفەکان عەوداڵن بەدوای هەقیقەتێکی میتافیزیکی. هەر بۆیە «زۆر بە ڕاشکاوی فەلسەفە ڕەخساو نەبوو، بەڵکو پەردەیەکی پاکیزەیی پۆشیوە، پاکیزەیەکی پەردەپۆشە، کەچی خودی پاکیزەیەکی خۆ دەستخەڕۆدەرە». (٨) ئەمەش ئاکامگیرییەکە لە خودی جیهانبینی هزری پلاتۆنی- مەسیحییەتدا. بە واتای نیتشە قەشەکان مامۆستای دیالێکتین، کە مرۆڤ ناچار دەکەن ببێتە کۆیلەی بەهاو پێوانەکان. هەر قەشەکانن کە بە مرۆڤە لاواز و هەژارەکان و... تاد دەڵێن پیاوی چاک.

ویستێکی کتومتی بۆ هەقیقەت کە دەکەوێتە ژێر ڕەحمەتی بڕوا بوون بە «بەهای هەقیقەتێکی میتافیزیکی» و خودی جیهانبینییەکی نموونەیی، بڕواکردن بەزانست هەر بۆ خۆی واتای بڕوا کردن بە میتافیزیک، جیهانێکی دوور لەو واقیعە دەگەیەنێ، بێ خولیایەکی رووخێنەرانەیە. هەرچۆنێک بێت مرۆ پێویستە لەسەر ئەو وێنەیە شتێکی تر لە هەمبەر چەشنە پرسیارێکی ئاڵۆزی لەمەڕ نیتشە ڕابگەیەنێ، کە بە هەق هەتا ئێستاش هزرڤانێکی دانسقە و گرنگە. لە جەم نیتشەدا کە ئەوە ئەرکی فەلسەفەیە پێوانەی نوێ بۆ بەها دابهێنێ. ئەخلاقی نیتشە بەرزە مرۆڤ، ویستی دەسەڵات و لە دایکبوونەوەی هەتا هەتاییە. هەڵبەتەهەر بۆیە نیتشە هەمیشە بەرووی پلاتۆنیزم- ئەخلاقی مەسیحی هەڵدەشاخێ. لە دیدی نیتشەوە، جیهانبینی مەسیحییەت دەخوازێ خۆی لەسەرووی ڕاستیی واقیع دابنێ، ئەمەش خەیاڵاندنێکە کە مەحاڵە مرۆڤ بتوانێ خۆی لەگەڵ ئەو بەهایە داڕێژراوە ببینێتەوە.

بەڵام ئەرستۆ و نیتشە لەسەر ئەوە هاوڕان، کە ئێتیک، بەرپرسیارییەتی واتای خۆناسین و خۆ بەرێوەبردن دەگەیەنێ، هەروا هەردووکیان لە ڕوانگەی دەستپێکێکی بزواوی لەبارەوە، بیریان لە ئێتیک دەکردەوە. جیهانبینی مەسحییەت سەبارەت بە مرۆڤایەتی بریتییە لە ئەخلاقێکی نەگۆڕی دژوار. ئەوەی کە لە پشتەوەی گەردوونگەرایی مەسیحییەتەوە کار دەکات ئەو شتە سروشتییە نییە کە باس لە چاکەخوازی دەکا. لە مەڕ ئەو پرسەش ڕاڤەکارییەکی فرە کراوە. بەگشتی ئەو ئەخلاقگەراییەی مەسیحییەت وەک هەوڵێک بۆ دۆزینەوە پێناسە دەکرێ. لەو ڕوانگەوە، مێژووی کۆلۆنیالیزم و زەبر و زەنگێکە کە لەو هزرە گەردوونگەراییەوە لەدایک بووە. تەواوی زەبروزەنگییەکان و زیندان، دامەزراندنێکی مێژووین. ئەو تەرزە مێژووەش لە مەسیحییەتەوە سەرچاوەی هەڵگرتووە. لە هەمان کاتیشدا ئەوە مەسیحییەت بوو کە لاواندنەوە و بەزەیی بە ئازارکێشان بەخشی، کە بەمەش بوێریی چەپاند و لەرزۆک کرد. لەوەش زیاتر، ئەوە مەسیحییەت بوو کە پشتیوانی مرۆڤە وابەستەکانیان کرد، هاوکاتیش هەموو بەهایە سروشتییەکانی لینگەو قووچ کردەوە، ئەمەش زەمینەی ڕەوایەتیدانی بۆ هەموو نەخۆشی و ئازارخواردنێک خۆش کرد.

بڕوایەکی کتومتیش بەدژی بڕوایەکی پاکیزەیی نموونەیی نییە، بەڵکو بە پێچەوانەوە دەکەوێتە ناو چوارچێوەی هەمان جیهانبینییەوە. توێژینەوەکانی زانست پشت بە بڕوایەکی میتافیزیکی دەبەستن، کە لەوێدا هەقیقەت شتێکی سەرەکییە. هاوکاتیش زانستکارەکان، کە گوایە بڕوایان بە ئایین نییە، سەرچاوەی بیرکردنەوەکانیان لە بنەمایەکانی مەسیحییەتەوە

وەردەگرن: خوا هەقیقەتیش خواوەندیی و پیرۆزە.
شایەنی وتنە نیتشە لەبنەمادا بڕوای بە هیچ چەشنە هەقیقەتێک نەبوو، هەقیقەتی نیتشە، بڕوا بوونەبە خودی بوونایەتی. «کە ڕازی نەبی بڕوا بە بوونی خۆت بکەی، کەنکۆڵی لە واقیعیەتی خودی خۆی بکەی- کە شتێکی بنەبڕە!» (٩) ئەخلاقی هیچگەرایانەی نیتشە وێنایەک نییە، بەڵکو شتێکی ئۆرگینال و خۆکردە. ئازارکێشانی نیتشە پشت ئەستووربی بوو بە خۆی و هەروا بۆ وێناکردنی ژیان پێوانەیەکی بێ وێنەی دژایەتییەکی ڕاستەوخۆ بوو. لە ڕوانگەی نیتشەوە، بەرزە مرۆڤ چەشنە مرۆڤێکی بالاترە، مانایەکی ڕاستیی بە مێژووەکان دەبەخشێ. بەرزە مرۆڤی نیتشە لە گەوهەرکەیدا خۆی لەژێر ڕکێفی قانوونەکاندا سەرفراز کردووە.
هاوکاتیش لەکن نیتشەدا بیرۆکەی لە دایک بوونەوەی هەتا هەتایی تەرزە هەوڵێکی ئێتیکی دەگەیەنێ. ئەو بیرۆکەیە، لای ئەو، نوێنەری تیۆری لەمەڕ گەڕانەوەی هەتا هەتایی بەرجەستە دەکاتەوە. دیۆنۆسۆسی نیتشە جۆرە خوازەیەکە بۆ ئەو بەرزە مرۆڤەی کە ئەو عەوداڵی بوو. دیۆنۆسۆس مرد و وەک خوایەکی گەردوونی لەدایک بووەوە، کە بووەخودان دەسەڵاتی ژیان و بووناندن و مەرگ.
نیتشە لە بەشی دووەمی کتێبی «ڕەچەڵەکی ئەخلاق»دا سەبارەت بە لەدایکبوونەوەی ناوەکی دەپەیڤێ. نیتشە ئەو دەرەکی و ناوەکییە وەک یارییەکی هێز یان وزە پێناسە دەکا. هێزە ناوەکییەکە ڕوو لەسەرەوە دەکا و هێزە دەرەکییەکەش ڕوو لە هێزی ناوەکی دەکا. لەدیدی نیتشەوە هەر خودی ئەو پاڵەپەستۆیە بە زۆرەکییەش ئەو مرۆڤە نوێباوەی داهێناوە. نیتشە بەم جۆرە لەسەر هێزی دەرەکی دەپەیڤێ. «دوژمنایەتی، دڕندەیی، حەزی ڕاوەدوونان، دەست درێژکردن، کاولکردن- کاتێک گشت ئەمانە کتوپڕ بەڕووی هەموو کەسێک بووەوە کە ئاماژەی هێمایەکەی بۆ ئەو چەشنە درککردنانە نیشان دا، وێجا هەرچی «ویژدانی خراپە» لەدایک دەبێ!» (١٠)

دوا پەیڤ لە چڕکردنەوەیەکدا

لەم وتارەدا هەوڵماندا پوختەی ڕوانگەکانی ئەرستۆ و نیتشە لەمەڕ پرسی ئێتیک، بەرپرسیارییەتی نمایش بکەین. لێرەدا وەک پوختەکردنەوەیەک لە کۆی ئەو وتارەدا دەخوازم بڵێم، کە ئەرستۆ و نیتشە، وێڕای جیاوازییەکانیشیان، کەچی ئەوان هەردووکیان لە تێڕوانینیاندا بۆ ئێتیک وەک مەرجێک بۆ خۆناسین یان لە خۆگەیشتن هاوڕان، هاوکاتیش ئەوان ئێتیک وەک پرسێکی بنەڕەتی سەیر دەکەن.
لەکن ئەرستۆ مەرجەکانی ئێتیک ئەوەیە کە مرۆڤ بتوانێ بالاترین ئاستی چاکەکاریی فەراهەم بکا. ئەرستۆ پێی وانییە ئەگەر مرۆڤ لەسەر شتە هاوبەشە چاکەکان خاوەن زانیاری بوو، ئیدی ئاکاری چاکە ناخی هەموو تاکەکەسەکان هاندەدا کەبەسەر خودی خۆیاندا زاڵبن. لێ بەبڕوای ئەو، ئەوە ئەرکی ئەخلاقە کە مەیلەکان بەرزەفت بکا، چونکە مەیل یان غەریزە بەندە بە چالاکی ڕۆحییەوە. هەربۆیە لەدیدی ئەرستۆوە چالاکی ڕۆح شتێکی نەرێ/ نێگەتیڤە، کەچی لەکن نیتشە ئاکاری بالا و چاکە شتێکی نێگەتیڤە، چونکە واتای ملکەچی لەبەرانبەر نۆرم و پۆلێنکردن دەگەیەنێ.
لێرەوە پرسیاری ئێتیک/ بەرپرسیارییەکی ئازادانە لە جەم نیتشە بریتییە لە بیرۆکەیەک لەسەر ژیان کە ئەویش ویستی دەسەڵاتە، شێوازی ڕەفتارێکی ئێتیکی بریتییە لەوەی کە مرۆڤ دەسەڵاتی ناوەکی خۆی بخرۆشێنێ، تاکو بتوانێ کردە ئەنجام بدا و ببێتە سەردارو بالادەست بەسەر خۆیەوە. نیتشە هێندە سەرگەرمانە شەیدای وێرانکردنی بەهایە چەقیووەکانە، هەتا دەگاتە ئاستێک کە «بەهایەکان بەبێ بەها دەبن».
هاوکات وەک نیتشە لەکتێبی «ڕەچەڵەکی ئەخلاق» پێمان دەڵێ، کە لەکن کانت ئەرکی ئەخلاق بریتییە لە مەرجێکی سەپێنەرانەی هەست. هەروەک کانت دەیگوت، مرۆڤ بۆ ئەوە دەژی تاکو مەرجە سەپێنراوەکان یان ئەرکە دەستنیشان کراوەکان ئەنجام بدا، بۆیە لەکن کانت، ئەو چەشنە ئاگاییە لە مەرجی ئەرک بریتییە لە سەرەکیترین و گرینگترین مەرجی ئەخلاق. هەربۆیە کانت ئەو ئەرکە مەرجدارە بە «پەیامێکی دانراوی پۆلێنکراو/ kategoriska imperative» ناودێر دەکا.
لەو ڕوانگەوە کانت چارەنووسی مرۆڤ بە ئامێزی بالاترین گەوهەر (ئێسێنس) دەسپێرێ. ئەو گەوهەرەش، لە دیدی ئەخلاقیانەی کانتەوە، کە بناخەی ژیانی مرۆڤە. بە بڕوای کانت، مرۆڤ هیچ بەڵگەیەکی تیۆریی لەبەردەستدا نییە کە بتوانێ بڕیار لەسەر بوونی خوا بدا.

هەر بۆیە ئەخلاق لای کانت، وەک نیتشە دەفەرمووێ: «هێشتا هەندێ بەخت هەڵێنان لە ئارەزووی پاکیزەگەرایییەکی دوو شاخانە لای ئەو ماوە، کە حەز دەکا ئاوەز بە دژی خودی ئاوەز بکاتەوە...» (١١) لە ڕوانگەی کانتەوە ئەو ئاگاییە ئەخلاقییە دەبێ گریانەی بالاترین دەسەلات بکا. وەلێ هەروەک لەدەستپێکدا ئاماژەم پێکرد، لەم ڕۆژگارەدا ئەو بالاترین دەسەلاتەی کە فەرمانڕەوایی «سەرووی خود»ی مرۆڤ دەکا، چونکە ئەو دەسەلاتە لە «سەرووی من» بووە بە ئەرکێکی سەپێنراو بەسەر مرۆڤدا، کە بە ویستی خۆی ژیانی ئەو مرۆڤە نوێیە ئاراستە دەکا. بەم جۆرە مرۆڤی ئەمڕۆ لەژێر بالادەستی ئەو سەرووی منەدا، بە چەشنێک بەرزەفت کراوە کە نەتوانێ وەک خودی ئەو منە ڕەسەنەی ڕەفتار بکا. لە بۆیە، لە دیدی ئەرستۆوە، ناخی ئەو «سەرووی من»ە قەڵەمڕەوە هەرگیز ناتوانێ هاوئاهەنگ بێ، چونکە وەک نیتشە دەیوت: «... مرۆڤ نەخۆشتر، نادڵنیاتر، لە هەر ئاژەڵێکی تر زیاتر کاریگەرترە...»، مرۆڤ ئاژەڵێکی نەخۆشە. مرۆڤ، ئەو جەربێنەوە گەورەیەیە لەگەڵ خودی خۆیدا، هەمیشە تێرنابێ، هەمیشە برسییەتی کە لە ژیانیدا لە پێناوی ئەوپەڕی دەسەلاتداریدا، بەدژی ئاژەڵ، سروشت و خوایەکاندا دەجەنگێ. مرۆڤ بێجگە لە ویستی خودی عەدەم هیچ خواستێکی تری نییە.» (١٢) هەر بۆیە مرۆڤ هەمیشە ناچار دەکرێ یان ناچارە لە ژیاندا بەشێوەی ڕەفتارێکی لێکدژدا/ پەرادۆکسال ژیان بەسەر ببا. ڕۆژگارێکی مرۆڤکوژ، کە لەژێر پەردەی دیموکراتی، لیبرالیزم و...تاد، ئەو ژیانە نوێباوەمان بۆ دەنەخشێنێ و ئاراستەمان دەکا. ئەم ڕۆژگارەی کە تێیدا دەژین هەمان ئەو ئەخلاق سالارییە، کە نیتشە تەنیا بێ پەروا هەوڵیدا مرۆڤ بۆ ناو ڕووناکی جیهانەکەی، ناوجۆش و خرۆشەکەی خۆی داوەت بکا. لێ مرۆڤگەلی ناخ کۆیلە هەمیشە حەز دەکەن لەناو ئەخلاق سالارییەک بمێننەوە، کە کۆیلەدارەکانیان پێیانی بەخشیون.

ژێدەرەکان:

1- Arstoteles, Den nikomachiska etiken/ over. Marten ئێتیکی نیخۆماتیکی Ringbom, Daidalos, Goteborg, 1993,
هەمان سەرچاوە، لاپەڕە ٣٢
2- 30 هەمان سەرچاوە، لاپەڕە
3- 160 هەمان سەرچاوە، لاپەڕە
4- 159 هەمان سەرچاوە، لاپەڕە
5- 275-272 هەمان سەرچاوە، لاپەڕە
6- 23 هەمان سەرچاوە، لاپەڕە
7- 49 هەمان سەرچاوە، لاپەڕە
8- Nietzsche, Om moralens harstaminin, over. Jan Sjogren, Bokforlaget Raben Prisma, 1994.
9- 139 هەمان سەرچاوە، لاپەڕە
10- 94 هەمان سەرچاوە، لاپەڕە
11- Nietzsche ،لاپەڕە:139
12- 142-191 هەمان سەرچاوە، لاپەڕە